

Albertas ROSINAS

DĒL LATGALĒS „GILIŪJŪ ŠNEKTŪ“ DAUGISKAITOS KILMININKO SU *-ūs* KILMĒS

Neseniai pasirodžiusiame straipsnyje latvių kalbininkas A. Breidakas (žr. B r e i d a k s, 1995, 20–21), žurnalo „Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis“ redakcijos nuomone, pateikia „originalų požiūrį“ į Latgalės „giliųjų šnektų“ įvardžiuotinių būdvardžių ir kai kurių įvardžių daugiskaitos kilmininko galūnės *-ūs* kilmės aiškinimą. Šiame straipsnyje pirmiausia aptariamos J. Endzelyno kalbamosios galūnės kilmės aiškinimo prielaidos, po to detaliau anotuojama mano iškelta hipotezė, pagal kurią galūnė *-ūs* yra nesena inovacija, atsiradusi dėl šnektų raidos vidinių motyvų (plačiau žr. R o s i n a s, 1977, 261–262; žr. dar R o s i n a s, 1995, 134–137). Neatmesdamas mano iškeltos hipotezės, A. Breidakas mano, kad kalbamosios problemos sprendimas esąs „daug paprastesnis“ (žr. B r e i d a k s, 1995, 20). Grįsdamas kalbamosios galūnės raidos paprastumą, autorius rašo: „Nemot vėrā indoeiropiešu valodu salīdzināmās gramatikas jaunākas atziņas, es dodu pilnīgi citādu daudzskaitļa ģenitīva noteiktās jeb pronominālās galotnes *-ūs* vēstures skaidrojumu“ (B r e i d a k s, 1995, 20). Autoriaus įsitikinimu, O. Szemerényi, remdamasis kitų indoeuropeistų tyrimais, yra pripažinęs, kad indoeuropiečių prokalbėje buvusios dvi dviskaitos kilmininko galūnės **-ous* ir **-ōs*. Pirmoji sanskrite išriedėjus į *-ōh*, o antroji avestoje – į **-ās* (žr. B r e i d a k s, 1995, 20 ir literatūrą). Toliau autorius teigia, kad su straipsnio tema labiausiai susijusi indoeuropiečių prokalbės dviskaitos kilmininko galūnė **-ōs*, nes iš jos dėl fonetikos raidos dėsningumų galėjusi atsirasti Latgalės „giliųjų šnektų“ ir Lubanos sėliškosios šnektos įvardžiuotinių būdvardžių ir kai kurių įvardžių galūnė *-ūs*. Fonetinių pakitimų seka buvusi tokia: ide. **-ōs* > baltų **-ōs* > rytų baltų **-ōs* > latgalių ir sėlių **-ū°s* > *-ūs* (žr. B r e i d a k s, 1995, 21 ir literatūrą). Su tokiu fonetinių pakitimų aiškinimu, žinoma, galima sutikti. Tačiau šis aiškinimas dar nėra pačios morfemos kilmės pagrindimas. Net ir Szemerényi, kurio darbai remiasi A. Breidakas, indoeuropiečių dviskaitos galūnės **-ous* ir **-ōs* rekonstruoja su klaustukais (žr. Szemerényi, 1970, 146) arba palydi modaliniu žodžiu *vielleicht* ‘galbūt’ (žr. Szemerényi, 1970, 170). J. Haudry (žr. O d r i, 1988, 48) pripažįsta, kad kalbų „duomenys ne visiškai sutampa“, bet avestos kalba skiria kilmininką su *-ā* (**-ās*) ir lokatyvą su *-ō* (**-aw*). V. Mažiulis, aptardamas lietuvių ir latvių dviskaitos „lokatyvo“ – kilmininko kilmę, taip

pat neranda argumentų, kad kalbamoji forma galėtų turėti indoeuropietišką galūnę *-ōs. Jis mano, „kad „loc.“ (-gen.) du. lie.-la. *-uo < *-au kilo iš (adv. =) „loc.“ formos balt. *-au < ide. *-ou (resp. *-eu), prisilipdžiusios formantą *-s ne tik kad ne indoeuropiečių, bet ir ne baltų „prokalbėje“, o gerokai vėliau“ (žr. Mažiulis, 1970, 233). Latvių augšzemniekų šnektų daugiskaitos kilmininkas (t)-ūs „tų“, V. Mažiulio nuomone, atsirado „iš („loc.“-) gen. du. la. (*t-au >) t-uo = gen. pl. la. t-uo (< *-ōn)“, kuri vienoje latvių tarmėse neprisilipdė, o kitose prisilipdė formantą -s iš „loc.“ (-gen.) „du.“ (*t-au > *t-uo > *t-uo-s >) *t-uos = „loc.“ pl. *t-uos (*t-ōs <)“ (žr. Mažiulis, 1970, 233, 5 išnaša). Šiai V. Mažiulio hipotezei galima pritarti dviem požiūriais: 1) kad baltai neturėjo dviskaitos kilmininko su *-ōs; 2) kad latvių augšzemniekų šnektų *t-ūs yra vėlyva inovacija. Neįtikinamas yra tik -s pridėjimo aiškinimas, kuris grindžiamas hipotetinio daugiskaitos lokatyvo *t-ōs > *tuos analogija.

Turint visa tai galvoje, būtina ieškoti kitų kalbamosios formos kilmės aiškinimų ir jos atsiradimo vidinių motyvų, kurie nesikirstų nei su baltistikos, nei su indoeuropeistikos duomenimis.

Didžiausias A. Breidako hipotezės trūkumas yra tas, kad formos (t)-ūs kilmė aiškinama atomistiškai, t.y. tiesiog lyginant su kitų indoeuropiečių kalbų faktais, nutolusiais laiko ir erdvės atžvilgiu, nesiejant kalbamų formų su tarmių teksto ir konteksto reiškiniais, nesprenžiant jų kilmės pragmatikos aspektu.

Kaip rodo šnektų (žr. šaltinių sąrašą, taip pat Breidaks, 1995, 20) duomenys, galūnę -ūs turi tik įvardžiuotinių būdvardžių ir tik kai kurių įvardžių (tas, šis, jis, (vinš), kurš) daugiskaitos kilmininko formos. Tiek įvardžiuotiniai būdvardžiai, tiek minėti įvardžiai paprastai vartojami anaforinėse struktūrose ir turi požymį -Pp (nepirmasis paminėjimas) (plačiau žr. Rosinas, 1988, 17–18, 36, 56). Anafora yra glaudžiai susijusi su fokusu (žr. Pause, 1991, 553; Rosinas, 1996, 12; plg. Dejk, 1978, 315–323). Kitais žodžiais tariant, „fokusavimas“ ir „anaforizavimas“ yra du neatskiriama pagrindiniai teksto sandaros procesai. Patekę į fokusą diskurso (pokalbio) referentais tampa tie elementai, kurie atsiduria teksto pirmajame plane (žr. Pause, 1991, 553). Į fokusą paprastai patenka predikatinės struktūros, skaitvardžiai, kvantifikuotos vardažodžių frazės, daiktavardžiai, kurie yra galimi įvardžių antecedentai. Įvardžio antecedentas apibūdinamas tik vieninteliu pozityviu kriterijumi – jis yra teksto fokusas (žr. Pause, 1991, 554; Rosinas, 1996, 12–13). Minėtieji įvardžiai ir įvardžiuotiniai būdvardžiai priklauso daiktavardžio frazėms, kurios vartojamos anaforinėse struktūrose (pakartojimuose) ir yra išnykusiųjų fokusų reiškiniai (plačiau žr. Pause, 1991, 553).

Dviskaitos raida baltų kalbose rodo, kad ji ilgiau galėjo išlikti tik „fokusavimo atvejais“, o anaforinėse struktūrose ji buvo keičiama opozicijos dviskaita/daugiskaita nežymėtu nariu daugiskaita (žr. Rosinas, 1994, 113–116; Rosinas, 1996, 50, 154–156). Kadangi įvardžiai tas, šis, jis (vinš), kurš į fokusą paprastai nepatenka – jie

vartojami tik anaforinėse struktūrose – jų dviskaitos formų išlikimo galimybė yra nulinė. Dviskaitos formas galėjo išlaikyti tik patenkantys į fokusą žodžiai ir frazės (skaitvardžiai, kvantifikuotos vardažodžių frazės, daiktavardžiai). Vadinasi, dviskaitos senąsias formas pirmiausia galėjo išlaikyti daiktavardžiai ir skaitvardis „du, dvi“. Šnektų duomenys rodo, kad nė vienoje kalbamosios tarmės šnektoje nėra skaitvardžio „du“ kilmininko su *-ūs* – visur vartojama forma su (daugiskaitos) *-u*, plg. *d'ivu*, *d'iv'ēju* ir *lobūs* „gerųjų“, *tūs*, *šūs*, *jūs* Kraslava, *d'iv'ēju* ir *gudrūs* „gudriųjų“, *jūs*, *tūs* Zvirgzdine, *d'iv'ēju* ir *sausūs* „sausųjų“, *jūs*, *tūs* Varaklāni, *d'ivu* ir *lobūs* „gerųjų“, *tūs*, *divo* ir *lobūs* „gerųjų“, *tūs* Baltinava, *dyvu* ir *mozūs*, *jūs*, *tūs* Lubāna etc. Greta hipotetinių **divūs* ar **divejūs* šiose šnektose reikėtų laukti ir įvardžio „abu, abi“ dviskaitos kilmininko **obūs* ar **ab'ejūs*, kuris anaforinėse struktūrose galėjo išlaikyti hipotetinę galūnę pagal **divūs* ar **divejūs* modelį. Tačiau kalbamosiose šnektose „abu, abi“ turi tokią pat daugiskaitos kilmininko galūnę, kaip ir skaitvardis, t.y. *-u*, plg.: *obu* ir *d'ivu* Krāsłava, Skaista, *ob'ēju* ir *d'iv'ēju* Varaklāni, *dyvu* ir *ob'ēju* Lubāna ir kt.

Norėdamas tvirčiau pagrįsti savo hipotezę, A. Breidakas daro prielaidą, kad „teoriškai daiktavardžių dviskaitos kilmininko galūnė Latgalės giliosiose šnektose turėtų būti *-us* (B r e i d a k s, 1995, 21). Nors kilmininko formų su tokia galūne dabartinėse šnektose nėra, tačiau tautosakos tekstuose tokių formų aptinkama. Autorius čia remiasi 19 a. S. Uljanovskos užrašyta sintaksine konstrukcija iš Vilianų *pi wōrtus* „prie vartų“ ir yra įsitikinęs, kad šios konstrukcijos *vūortus*² galima drąsiai laikyti dviskaitos kilmininko reliktu (B r e i d a k s, 1995, 21). Remtis šiuo vieninteliu pavyzdžiu, kurį J. Endzelynas laikė abejotinu („zweifelhaftes Beispiel“) (žr. E n d z e l i n, 1922, 334), sprendžiant tokį sudėtingą klausimą vargu ar yra tas tikrasis kelias, kuriuo turi eiti tyrėjas. Vilianų šnektos *pi wōrtus*, pirma, gali būti klaidingai užrašyta ir, antra, šios konstrukcijos forma su *-s* gali būti analogijos padarinys pagal įvardžių kilmininką *t-ūs* su *-s*, nes įvardžiai paprastai sudaro daiktavardžio frazę, o *tas* dažnai vartojamas kaip artroidas (žr. R o s i n a s, 1988, 59–67), plg. *tūs diweju rogonu*, *wisu tūs meitu* (žr. E n d z e l i n, 1922, 334). Antra vertus, latvių kalbai labai būdingas senųjų daiktavardžio galūnių keitimas įvardinėmis, arba įvardinio linksniavimo įsigalėjimas.

Turint visa tai galvoje, galima teigti, kad sprendžiant sudėtingus morfologijos raidos klausimus, būtina atsisakyti atomistinių tyrimo metodų ir atsitiktinio lyginimo su kitomis indoeuropiečių kalbomis, kurių duomenys, neištyrus jų vidinės raidos motyvų, dažnai gali nuvesti į klystkelius. Kiekvienos kalbos faktas turi būti tiriamas tos kalbos (ar tarmės) sisteminių sąsajų požiūriu, jo vartojimo kontekstų ir pragmatikos požiūriu ieškant jo pakitimų vidinių motyvų pačios kalbos (ar tarmės) sistemoje. A. Breidako pateikta Latgalės giliųjų šnektų įvardžiuotinių būdvardžių ir kai kurių įvardžių daugiskaitos kilmininko su *-ūs* kilmės naujoji hipotezė paskatino šiame straipsnyje išdėstyti apmąstymus, remiamus teksto lingvistikos ir pragmatikos teorinėmis išvadomis, ir sustiprino mano dar 1977 m. iškelto hipotezės (žr. R o s i n a s, 1977,

261–262) pagrindus, kad kalbamoji galūnė *-ūs* yra inovacija, atsiradusi dėl šiame ir minėtame straipsnyje bei monografijoje (žr. Rosinas, 1995, 132–134) išsakytų kalbamujų šnektų vidinių raidos motyvų.

LITERATŪRA

Breidaks A., 1995, Latgales dziļo izlokšņu daudzskaitļa ģenitīva noteiktās galotnes *-ūs* vēsture, – Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa, 11/12, 20–21.

Dejk, 1978 – Тойн ван Дейк. Вопросы прагматики текста, Новое в зарубежной лингвистике, вып. VIII, 315–323.

Endzelin J., 1922, Lettische Grammatik, Riga.

Mažiulis V., 1970, Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai, Vilnius.

Odri, 1988 – Одри Ж. Индоевропейский язык, – Новое в зарубежной лингвистике, вып. XXI, Москва, 24–121.

Pause P. E., 1991, Anaphern im Text, – Semantik. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung, Berlin, New York, 548–559.

Rosinas A., 1977, Latvių daugiskaitos kilmininkas (*t*)-*ūs*, – Baltistica, XIII(1), 261–262.

Rosinas A., 1988, Baltų kalbų įvardžiai, Vilnius.

Rosinas A., 1994, Lietuvių kalbos daiktavardžių ir įvardžių dviskaitos raida, – Baltistica, IV priedas, 109–130.

Rosinas A., 1995, Baltų kalbų įvardžiai: morfologijos raida, Vilnius.

Rosinas A., 1996, Lietuvių bendrinės kalbos įvardžiai, Vilnius.

Szemerényi O., 1970, Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft, Darmstadt.

ŠALTINIAI

Alksnis M. A. Krāslavas izloksne, – Filologu biedrības raksti (= FBR), XII, 1932, 26–48.

Ceriks J., Barkavas pagasta izloksne, – FBR XIII, 1933, 20–36.

Kivrāne A., Zvirgzdīnes pagasta izloksne, – FBR X, 1930, 23–37.

Latkovskis L., Varakļānu izloksne, – FBR XI, 1931, 100–123.

Latkovskis L., Skaistas izloksne, – FBR XV, 1935, 33–54.

Šmite T., Kārsavas pagasta izloksne, – FBR XII, 1932, 49–58.

Tichovskis H., Pīldas pagasta izloksne, – FBR XIII, 1939, 37–62.

Turkopulis J., Latv. val. Preiļu pagasta izloksnes apraksta turpinājums, – FBR VIII, 1928, 10–18.

Vītole M., Baltinavas izloksne, – FBR XI, 1931, 124–140.

Zirnītis E., Lubāniešu izloksne, – FBR XVII, 1937, 114–142.

ON THE ORIGIN OF THE GENITIVE PLURAL *-ūs* IN LATGALE ‘DEEP’ SUBDIALECTS

Summary

The problem of the origin of the genitive plural *-ūs* in Latgale ‘deep’ subdialects had already been investigated by J. Endzelīns, V. Mažiulis and A. Rosinas. Recently, the origin of the said ending has been attempted to establish by A. Breidaks as well. In his opinion, the genitive plural ending of pro-

nominal adjectives and such anaphoric pronouns as *tas, šis, jis, viņš* is a phonetically modified relic of the Proto-Indo-European genitive dual **-ōs*, i.e. Ide. **-ōs* > East Balt. **-ōs* > Latv. *-u^o* > *-ūs*.

The reconstruction of the Indo-European dual ending itself is hardly plausible, either (cf. Szemerényi et al.). V. Mažiulis, who has investigated the problem, came to the conclusion that the Indo-Europeans had never possessed such a dual ending. He maintains that in Proto-Baltic the *o*-stem genitive-‘locative’ form was **-au* (Ide. **-ou*) which acquired the formant *-s* from the hypothetical locative plural **(t)uos* < **(t)-ōs* not in the period of Proto-Baltic but much later, i.e. when, due to apophonic reasons, the genitive-‘locative’ dual **(t)-au* changed into **(t)-uo*. The hypothesis advanced by V. Mažiulis is reliable in two respects: a) that the Balts did not possess the genitive dual **(t)-ōs* and b) that *(t)-ūs* in Latgale subdialects is a late innovation. However, the statement that the formant *-s* was added to *-au* on the analogy of the hypothetical locative form **(t)-uos* still remains doubtful.

Dealing with the problem, it is necessary to take into consideration the two processes of text composition, i.e. ‘focusing’ and ‘anaphorisation’. The unmarked elements of the information which possess the feature *-F_m* (i.e. not the first mention) never occur in the focus. Here belong pronominal adjectives and the aforesaid pronouns. Dual forms could have been preserved only in these words and phrases (i.e. numerals and quantative nominal phrases) which occur in the focus. In anaphoric structures, their old dual was replaced by the unmarked member plural of the opposition plural / dual. Therefore, the possibility of retaining the old dual forms in words used anaphorically was zero. The hypothetical dual ending could, however, been retained only by nouns and the numeral *divi* which has the meaning of duality. In Latgale and Sēlija subdialects the said numeral and nouns have the ending *-u*, and not *-ūs*.

The hypothesis advanced by A. Breidaks has stimulated the thought presented here and confirmed my hypothesis of 1971 which claims that the genitive plural ending *-ūs* in Latgale subdialect is a relatively recent innovation which formed after morphonological and prosodic changes in word-final position which were followed by the syncretism of the cases.